

ALGUNES IDEES SOBRE L'ORIGEN DEL SANATORI DE FONTILLES*

Rosa Sánchez García

La lepra constituí un problema de certa importància a Espanya i més especialment en els focus endèmics, un d'ells el valencià, durant els últims decennis del segle XIX i primers del XX. La lluita contra aquesta malaltia preocupà a la classe mèdica del País Valencià i va tenir un gran impacte en la societat en general. Per resoldre aquest problema es va fundar el sanatori de Fontilles. Vegem com va ocórrer i la polèmica que despertà aquest fet.¹

D) LA LLUITA CONTRA LA LEPROSA

a) Causes i incidències del mal

La lepra és una malaltia infecto-contagiosa de característiques molt particulars que la fan diferent d'altres malalties infeccioses. L'etiologia es coneix des de 1873 quan Hansen va descobrir el bacil que porta el seu nom i causa la malaltia; fins aquell moment, la lepra havia passat per diverses fases pel que fa al seu grau de contagiositat encara que la majoria de la gent tenia la creença que la lepra era una malaltia molt contagiosa.

Malgrat conèixer l'etiologia de la lepra, el seu mecanisme d'adquisició era molt discutit i ha seguit sent-ho fins ben avançat el segle XX. Encara que la majoria dels especialistes consideraven la lepra com una malaltia que es contagiava de l'individu malalt al sa, hi ha-

via un cert nombre de professionals de la medicina que defenien que la lepra era hereditària. La veu de la ciència, doncs, no era unànime pel que fa a la transmissió d'aquesta malaltia, i aquest era un aspecte que calia definir clarament per establir una lluita contra la malaltia.

Els metges més destacats de la regió valenciana eren en la seua majoria partidaris del contagi, com ara Poquet, Zuriaga, Bover Alvi i fins i tot González Castellano, per bé que aquest últim defenia també l'herència de la lepra. Poquet, citat per Bover Alvi en 1913, en una memòria sobre la lepra a Parcent que envià a les autoritats governatives d'Alacant en 1878, ja intuï el caràcter contagiós de la malaltia, malgrat que encara no s'havia difós el descobriment del bacil de Hansen, va pensar que la lepra podia estar causada per un «virus contagiós».

«Corroboro mi aserto, poniendo en evidencia el contagio en cuestión, el itinerario que en su progresivo desarrollo ha sido seguido por la asquerosa y pestilencial enfermedad que nos domina en el transcurso de ventiocho años; y que en este pueblo habita».

Un altre punt important que cal tenir en compte és la incidència de la malaltia, el nombre de leprosos a Espanya en aquests anys fou important; existien quatre focus endèmics: el galleg, l'andalús, el canari i el valencià.

¹ Part d'aquest treball fou objecte d'una comunicació al VIII Congrés Nacional d'Història de la Medicina dut a terme a Múrcia en desembre de 1986.

(*) Traducció al català feta pel Servei Tècnic de Normalització Lingüística de la Universitat d'Alacant.

Aquest últim és el que ens interessa ara de manera especial. La comarca de la Marina era considerada pels espanyols i estrangers com el fogar més intens de la península.

Vegem en el quadre adjunt les xifres donades per la Direcció General de Sanitat sobre el nombre de leprosos a Espanya en diversos anys; aquestes dades oficials estan general-

ment per davall de les xifres donades per particulars i clarament per davall de la realitat, però ens mostren que les províncies del País Valencià ocupaven els primers llocs.

Quadre resum comparatiu dels malalts de lepra existents en Espanya en els anys 1851, 1878, 1904 i 1914, amb el nombre d'ajuntaments afectats de la malaltia en l'últim any.

	Any 1851	Any 1878	Any 1904	Any 1914	
	Nombre de malalts	Nombre de malalts	Nombre de malalts	Nombre de malalts	N.º d'Ajuntaments
Albacete		9		1	1
Alacant		68	31	137	43
Almeria	51			22	8
Àvila		1			
Badajoz				14	8
Burgos		2			
Barcelona		2		5	3
Càdis	28		1	13	8
Canàries				76	25
Castelló	30	51	70	84	23
Ciutat Real				1	1
Còrdova	4	8	21	32	16
Corunya, la			21	53	16
Conca			1	1	
Girona			1	1	
Granada	51	74	27	27	16
Guadalajara				1	1
Huelva		19	6	19	10
Jaén	18			53	17
Lleida				2	2
Logronyo				1	1
Lugo		18		6	1
Madrid		2		2	2
Màlaga	61	15	67	54	23
Múrcia	2			1	1
Orense		12		3	2
Pontevedra		135	27	68	26
Salamanca				2	2
Santander				1	1
Sevilla	24	45	34	17	13
Tarragona		7	9	20	10
València	15	53	122	155	59
Biscaia				1	1
TOTAL	284	521	522	873	342

González Castellano, metge de Xàbia i investigador amb gran experiència en la lepra, considera que fent una estadística exacta es trobarien a la Marina més de 300 leprosos. Barberà, en una estadística que fa en 1911 sobre la lepra al País Valencià dóna les següents dades: 125 malalts a València, 75 a Castelló i 176 a Alacant, afirma que hi ha en aquesta província 126 malalts amb 35 ajuntaments afectats, alguns d'aquests són: Orba amb 6 malalts, Murla amb 6 malalts, Parcent amb 6 malalts, la Vall de Laguar amb 5, Relleu també amb 5, Pego amb 4, etc. En aquest any ja estava en funcionament el Sanatori de Fontilles en el qual hi havia ingressats, a més, 68 malalts.

Els orígens d'aquest focus són dubtosos, per a Peset i Vidal foren els romans els que portaren la lepra, concretament les legions de Pompeu; González Castellano pensa que foren els fenicis els portadors de la malaltia. Si bé l'origen inicial del focus valencià no es coneixia amb exactitud, sí que se sabia en aquests anys quin era l'origen del mal en alguns pobles on destacats investigadors seguien la via de difusió de la malaltia. Poquet, que com ja hem dit estudià el focus de Parcent, afirma que aquest poble estava lliure de lepra fins el 1850, en aquesta data comença a visitar-lo amb freqüència un leprós de Sagra, que tenia amistat amb un veí de Parcent i li contagià la malaltia, successivament es contagiaren altres veïns de Parcent fins un total de 40 en 1878.

El Dr. Piqueras va fer un estudi sobre la lepra en Alcublas, on ocorre una cosa semblant a allò que passà a Parcent. Fins el 1860 no hi havia cap leprós, en aquest any vingué al poble una dona leprosa d'un altre poble venedora de roba, contaminà una veïna d'Alcublas, aquesta la va encomanar a la seua filla i d'ací s'extengué a altres persones del poble.

Peset i Vidal fou enviat per l'autoritat governativa a l'Horta de Gandia en 1876, donada la difusió que anava prenent la malaltia en aquesta zona; Peset va averiguar que la lepra l'havia portada un captaire que s'allotjava en Rafelcofer i va transmetre la malaltia

als veïns de l'horta de Gandia.

Hem tractat breument dos punts que s'han de tenir en compte per a dur a terme una bona tasca de lluita contra aquesta malaltia, la incidència i el caràcter contagiós comporten una tasca de profilaxi encaminada a evitar la transmissió a altres persones. Vegem ara com s'ha de fer aquesta tasca de lluita.

b) Aïllament: la profilaxi més adequada

En els anys que estem estudiant, la lepra era una malaltia pràcticament inguarible. El tractament, excepcionalment, podia acabar amb la malaltia, únicament era possible fer un tractament higiènic-dietètic i un tractament simptomàtic i paliatiu. El medicament específic que s'utilitzava llavors contra la malaltia de Hansen era l'oli de «Chaulmoogra», però aquest sols aconseguia millores momentànies de la malaltia. Com que el tractament ofería molt poques possibilitats de tallar la lepra l'única possibilitat de lluita eficaç era la profilaxi o prevenció; l'aïllament fou la mesura profilàctica fonamental recomanada per a lluitar contra la lepra.

L'aïllament tenia dues facetes fonamentals: una la de protegir la societat davant el contagi que podia produir el leprós en llibertat i l'altra, en favor del malalt, ja que es pretenia tenir-lo en un lloc on fóra atés adequadament.

Es pot dur a terme l'aïllament en el domicili del propi malalt o en leproseries. Els llatzarats són generalment persones que viuen en unes condicions higièniques i d'habitatge molt roïnes, així com ho reflexen les diverses publicacions científiques de l'època com la de Bover Alvi en 1913:

«Habitan la mayoría de los leprosos en ciertas casitas bajas, estrechas e inmundas, en deplorable promiscuidad con los individuos sanos de su familia; carecen de ropas y de los enseres más necesarios para atender al aseo tan indispensable en su enfermedad ulcerosa, imposibilitados de seguir un régimen conveniente y descuidados de toda medicación y asistencia facultativa, bien porque rehuyen la declaración de su odiosa enfermedad, ora porque no alcanza a procurársela su mísero jornal».

Difícilment poden ser aïllats en el seu domicili els leprosos si no compleixen unes mínimes condicions higièniques. Per tant, l'aïllament en les leproseries ha de ser més convenient. Hi ha altres raons a favor de l'aïllament en leproseries: la condició social dels malalts, en la major part gent pobra a la qual li resulta complicada la subsistència; i el tracte que reben dels veïns que els rebutgen per por al contagi.

Així doncs, tenim una raó mèdica fonamental per a l'aïllament, com ara el d'evitar el contagi de la lepra i diverses raons socials en favor del leprós. Una vegada admés l'aïllament del llatzarat s'han de conèixer les condicions que aquest ha de reunir. Les antigues leproseries han de donar pas a modernes colònies-sanatoris. Fins a la fundació del Sanatori de Fontilles no hi havia a Espanya cap leproseria que reunira les condicions mínimes exigides pels lepròlegs, els leprosos eren reduïts en les sales dels hospitals generals en contacte directe amb malalts d'altres tipus o en leproseries amb condicions higiènic-sanitàries molt dolentes.

Peyrí, dermatòleg català, González Castellano i altres començaren a denominar els llocs d'aïllament dels leprosos colònies-sanatoris perquè es pretenia que aquestes feren agradable l'estada del leprós. La lepra és una malaltia crònica de llarga duració, per això s'ha de procurar al leprós un internament on pugui desenvolupar una vida el més semblant possible a la vida en llibertat; ha de disfrutar de zones d'esplai i fins i tot, si la seua malaltia li ho permet, fer feines agrícoles o d'altres tipus, en un intent de dur a terme allò que avui anomenariem teràpia ocupacional. En el fullet que publica la Inspecció General de Sanitat en 1914 sota el títol «La lucha contra la lepra en España», es recomana que les leproseries siguin així:

«El concepto de leproseria moderna es la granja hospital donde los leprosos viven la mayor parte del tiempo al aire libre, dedicados, cuando son capaces de trabajar, a las faenas de cultivo del campo, de huertas y jardines, procurándoles en la vida agrestes y en su relación con la libre naturaleza, el alivio del cuerpo y la expansión y tranquilidad del espíritu».

Sobre la ubicació d'aquestes colònies Peyrí i González Castellano també fan referència a aquesta qüestió en algunes de les seues publicacions, s'ha de buscar un lloc aïllat voltat de muntanyes o incomunicat pel mar, com una illa. Ha de tenir un clima temperat i estar distant de les poblacions.

Podem deduir del que hem dit fins ara, que la lepra representava un problema important a la regió valenciana i que la forma més eficaç de lluitar contra ella era construir una colònia-sanatori per a leprosos, d'aquest conjunt de fets va sorgir la idea de construir la Colònia Sanatori de Sant Francesc de Borja o de Fontilles.

II) LA FUNDACIÓ DEL SANATORI DE FONTILLES.

El projecte de fundar un sanatori per a leprosos en Fontilles, naixqué com una obra de

caritat de dos hòmens estranys a la medicina, el jesuïta Carles Ferris i l'advocat de Gandia Joaquim Ballester Lloret. El terreny ja estava preparat per a fer prosperar aquesta idea, com hem dit abans.

El 15 de desembre de 1901 es trobaven reunits a Tormos el pare Ferris i el Sr. Ballester en casa d'aquest últim. Mentre conversaven tots dos van sentir els laments d'un leprós que era veí de Joaquim Ballester; davant d'aquesta situació es preguntaren sobre el que podria fer-se per socórrer aquest i altres molts leprosos existents en la regió. Joaquim Ballester va referir al pare Ferris les condicions de misèria i abandonament en què vivien els leprosos.

Decidiren que s'hauria de construir un sanatori o un alberg on acollir a aquests malalts. Per a dur-ho a terme consultaren a dos coneixedors del tema, el catedràtic de València Rafael Rodríguez de Cepeda i el lepròleg González Castellano. Ambdós li contestaren coincidint en la necessitat de crear una institució destinada a atendre aquests malalts.

El Dr. González Castellano reafirmà allò que ja havia manifestat en diverses ocasions sobre les condicions que hauria de reunir el lloc on es construïra la leproseria: bon clima, resguardat del vent, a certa altitud sobre el nivell del mar, separat de la costa i arrossals, que tinga aigua abundant, terreny d'horta per a cultivar, etc.

En gener de 1902 es va constituir la junta organitzadora de la Colònia Sanatori Nacional de Sant Francesc de Borja per a leprosos. El director d'aquesta junta fou el pare Ferris, els altres membres eren de famílies nobles i gents acabalades. Aquesta comissió organitzadora aprovà els estatuts per al règim de la Institució, alguns dels seus articles són els següents:

1r.— La Colonia Sanatori de leprosos de Sant Francesc de Borja es constitueix amb personalitat jurídica, amb vida pròpia i independent sota aquesta denominació i subjecta a aquests estatuts.

2n.— L'objectiu d'aquesta Institució és l'assistència als malalts de lepra, creant un o més establiments en paratges aïllats i apropiats

per aquest fi, on s'evite la propagació del mal, es procure el tractament mèdic adequat, el guariment o millora dels malalts i, sobretot, se'ls hi atenga permanentment amb sol·licita atenció material, moral i religiosa.

3r.— Els mitjans amb què compta per a realitzar la seua missió benèfica són els donatius dels patrons, subvencions de corporacions, almoines i llegats particulars.

Els estatuts de la Colònia Sanatori de Sant Francesc de Borja foren presentats a les autoritats civils i eclesiàstiques valencianes. El novembre de 1902 l'arquebisbe de València i el Governador Civil els aprovaren.

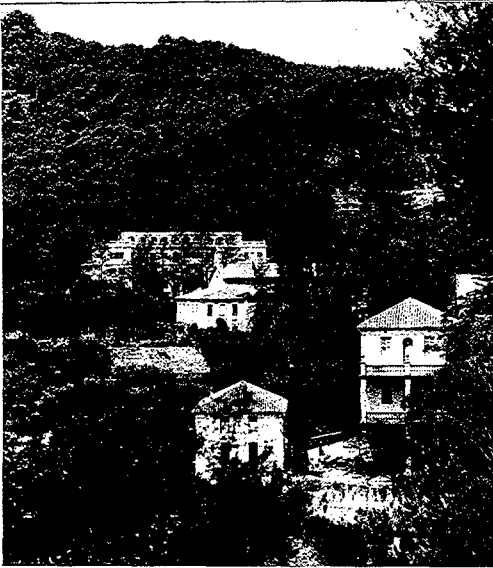
Pel que fa a la ubicació de la colònia es va elegir la vall de Fontilles. Després d'un any de recerca en les províncies d'Alacant i València va semblar que aquesta vall era el lloc més apropiat. Fontilles, com ja sabem, està situat a la comarca de la Marina Alta, terme de Laguar; a 150 metres sobre el nivell del mar, té aigua en abundància, clima temperat i està envoltat de vegetació. L'elecció es va fer en base a les condicions per diversos especialistes. Hom pretenia que el leprós estigués en un ambient sa i acollidor que fóra més la seua segona llar que no un lloc de reclusió.

Es van adquirir també terrenys perquè els malalts menys greus pogueren desenvolupar-hi tasques agrícoles, com ja vam dir, amb finalitat terapèutica i al mateix temps d'abastiment del sanatori.

Es van començar les obres de la institució, que la majoria dels lepròlegs i hòmens de medicina aplaudiren, i fins i tot alguns veïns dels pobles propers col·laboraren en aquesta obra, però hi va haver també opositors a ella. Superades aquestes dificultats, el sanatori es va construir i la seua obertura fou autoritzada per la Reial Ordre de 7 de setembre de 1908. En gener de 1909 ingressaren els huit primer malalts.

En principi Fontilles fou considerat d'àmbit nacional, però més tard per la polèmica sorgida al seu voltant, es va limitar a ser regional, i serà sols utilitzable pels leprosos de la regió valenciana.

El primitiu sanatori, ja que s'han fet des-

prés diverses modificacions, comptava amb onze pavellons: un per a hòmens greus, un altre per a hòmens menys greus, un pavelló per a dones, menjadors, infermeria, infermeria d'infeccions, banys, safareig amb autoclau per esterilitzar la roba, pavelló a les germanes de la caritat, vaqueria i teatre.

Ja he dit abans que la majoria dels professionals de la medicina recolzaren la fundació de Fontilles i una vegada acabat el sanatori l'elogiaren com a modèlic. González Castellano és probablement el que més destacà les bones qualitats de la Institució, és lògic que fora així ja que ell fou un dels seus promotors i un metge sempre preocupat per la situació social del leprós. Bover Alvi, metge que també tingué gran dedicació al problema de la lepra, ponderà les qualitats del sanatori d'aquesta manera:

«Este establecimiento por las inmejorables condiciones higiénicas de su situación y por su fábrica puede considerarse como modelo».

No sols els professionals valencians, també els de la resta d'Espanya i fins i tots estrangers, així com les autoritats sanitàries, els inspectors generals Bejarano i Martín Salazar,

consideraren Fontilles com una leproseria moderna i apropiada. Azúa, eminent dermatòleg i Peyrí destaquen l'encert que suposava aquesta fundació; per a Peyrí tant les seues bones condicions higièniques com el lloc que ocupa són ideals per a una colònia leprosa.

Zambaco Pacha, lepròleg de gran prestigi mundial, també posà com a model el sanatori de Fontilles; igualment Lie, lepròleg noruec elogià Fontilles.

Com veiem la veu de la medicina aprova i aplaudeix l'obra del Sanatori, probablement perquè la valora sota punts de vista molt diferents als que té la gent sense coneixements mèdics; l'opinió d'aquesta és la que veurem a continuació, recolzada per algun professional de la medicina.

III) REACCIÓ POPULAR DAVANT D'AQUESTA INSTITUCIÓ.

Hem vist com es fundà el sanatori de Fontilles, aparentment hauria d'haver estat ben acollit per tothom ja que la situació del leprós en la zona exigia una institució d'aquest tipus, però no fou així; molts veïns dels pobles limítrofs a Fontilles encoratjats per Ruano Llopis, metge d'Ondara; per determinada premsa local i pel diputat Pérez Pastor, lluitaren perquè el sanatori no s'instal·lés a Fontilles. Hi va haver diverses raons d'índole econòmica o política, però la fonamental fou que es tractava de la lepra, malaltia amb una significació molt especial. També entrava en discussió un assumpte molt debatut en aquests anys, al que ja ens hem referit, sobre si la lepra era hereditària o contagiosa i el grau de contagiositat que tenia.

Segons la premsa de l'època el debat sobre la conveniència o no d'instalar un sanatori per a leprosos a Fontilles, va tenir el seu punt àlgid el 1907 perquè en setembre d'aquest any l'Inspector General de Sanitat, Dr. Bejarano, i una comissió especial nomenada amb aquest objectiu, haurien d'autoritzar l'apertura del sanatori si aquest reunia les condicions necessàries.

El 16 de juliol de 1907 *El Diario de Alicante* publica la notícia d'un míting celebrat el dia abans a Pego pels Srs. Ruano Llopis i Pérez Pastor. Fou un míting molt concorregut en el que Ruano Llopis destacà el caràcter «altament contagiós» de la lepra i, per tant, el perill que constituïria per a la comarca l'establiment del sanatori. Argumenta Ruano que aquesta institució no hauria de ser regional sinó sols comarcal, perquè els malalts que vingueren d'altres regions contagiarien els habitants de la zona. Una altra raó que addueix, és que els fruits i els altres productes agrícoles de la comarca, serien rebutjats pels compradors i això portaria la ruïna als agricultors.

Ruano Llopis amb un criteri ultracontagionista, va considerar el Sanatori de Fontilles com la ruïna dels veïns dels districtes de Pego i Dénia. El perill de contagi, estant el leprós aïllat, seria molt més gran que si estava en llibertat i, de constituir-se una leproseria, aquesta hauria d'estar en una illa.

Pérez Pastor, un home sense coneixements mèdics, s'oposa radicalment al Sanatori de Fontilles, però principalment per raons polítiques i econòmiques i, fins i tot, ideològiques com la de ser enemic dels jesuïtes.

En un article que publica *El Diario de Alicante* l'octubre de 1907 diu el següent:

«El país propio ha sido atropellado en su autonomía y en su vida por poderes despóticos y absorbentes, que hacen caso omiso de nosotros para imponernos una carga insostenible contra nuestra salud y tranquilidad».

El Diario de Alicante i *La Voz de Alicante* a través de l'articulista Junta Esteve, defenen l'obra de Fontilles com una cosa necessària per a la regió i per a alleujar el sofriment dels leprosos. Com a argument a les seues conviccions exposa aquest autor les opinions del Dr. Lie, important lepròleg ja esmentat. Per a Lie la lepra és poc contagiosa, creu que Fontilles no és cap perill de contagi per al seu voltant. Malgrat tot, Esteve opina que la leproseria hauria de ser regional i no nacional.

El Correo de Alicante fa campanya en contra del Sanatori, en diversos articles que pu-

blica en setembre de 1907 s'exposen les raons per les quals estan en contra. Per a ells la principal qüestió que s'ha de resoldre és si la lepra és contagiosa o hereditària; si és contagiosa, el Sanatori no hauria d'obrir-se. És curiós que opinen així, ja que, si la lepra és contagiosa és un fet a favor de l'aïllament del malalt. Reclamen el pronunciament de les Reials Acadèmies de Medicina sobre aquest interrogant; no obstant, no dubten en declarar-se ultracontagionistes i com a conseqüència d'açò pensen que l'obra de Fontilles portarà la ruïna a la comarca de la Marina, una comarca molt poblada i rica en productes agrícoles.

Alguns dels seus arguments els exposa així *El Correo de Alicante*:

«En primer término, porque de difundirse tan repugnante enfermedad —y seguramente había de ocurrir así— Fontilles primero, los pueblos comarcanos, después, y últimamente la mayor parte de La Marina, habían de ser considerados como verdadero foco de infección de lepra».

La solució que ofereixen els detractors de Fontilles és que es construesca una leproseria nacional instal·lada en una illa i, mentrestant, que els leprosos siguin vigilats en el seu poble d'origen per les juntes locals de sanitat.

Unes altres veus, potser més objectives, jutgen el Sanatori en sí mateix, així el periòdic *El Graduador* en setembre del mateix any, considera encertada la idea ja que en aquesta institució es podran aïllar els leprosos per tal que no perjudiquen els seus veïns, no obstant això, consideren que Fontilles no s'hauria d'obrir perquè no reuneix les condicions necessàries.

Guiats per les manifestacions citades abans, molts veïns d'aquests pobles, es posaren en contra de l'obertura de la Colònia de Fontilles. Quan l'Inspector General de Sanitat, Dr. Bejarano acudí a visitar el sanatori un nombre prou gran de llauradors el reberen amb veus de: «*Muera el sanatorio*».

Un altre fet que ens mostra l'opinió en contra que hi havia entre les gents de la comarca és la carta que enviaren al Ministeri de la Go-

vernació en octubre de 1907, on exposen les raons per les que creuen que el Sanatori de Fontilles no hauria de ser autoritzat; són raons que coincideixen amb les ja assenyalades anteriorment. Supliquen justícia al ministre; la carta està firmada per milers de veïns dels districtes de Pego i Dénia.

Com hem vist hi ha argumentacions de tipus econòmic, polític i, de vegades, científic, com la del debat sobre la contagiositat de la lepra; no obstant, una raó fonamental és que la lepra és temuda d'una forma especial, molts la qualifiquen de repugnant, que estigmatitza al qui la pateix i quasi tots volen mantenir al leprós com a un ser marginat.

Ningú no acceptava en la seua comarca leprosos d'altres regions i la Colònica de Fontilles hagué de canviar la seua denominació de Nacional per la de Regional, no obstant, no hem d'oblidar que el Sanatori sorgí com una solució al problema de la lepra en el País Valencià i, més concretament, en la província d'Alacant.

BIBLIOGRAFIA

1. «A LA OPINIÓ» (Sol·licitud elevada pels districtes de Dénia i Pego a l'excel·lentíssim Sr. Ministre de la Governació, i Manifest que dirigim al país), *Revista Española de dermatología y Sifilografía*, 1907, Tom IX, núm. 106, 446-449.
2. BECARES, Francisco: «Lepra. Etiologia, bacteriologia, lluita antileprosa», *Gaceta Médica Catalana*, 1912, 850, 851 i 852, 364-374, 416-426, i 446-452.
3. BOVER ALVI, R.: «De la lepra y su profilaxis en España, especialmente en la región de Levante», *Revista Española de Dermatología y Sifilografía*, 1913, Tom XV, maig, 241-260.
4. BUEN Y SAMPELAYO, *La lepra y el problema de la lepra en España*, Madrid, Calpe, 1923, 190 pàgs.
5. CARIDAD Heroica, publicació de la Colònia Sanatori de Sant Francesc de Borja,

Tipografia Moderna a càrrec de Miguel Gimeno, València, 1904.

6. ESTEVE, Juan: «El Sanatorio de Fontilles», *El Correo de Alicante*, 1907, any X, 266, 26 de setembre, pàg. 1.

7. ESTEVE, Juan: «El sanatorio de Fontilles», II, *El Diario de Alicante*, 1907, 193, any I, 2 de setembre, pàg. 1.

8. «¿FONTILLES, Sanatorio para leprosos?», *El Correo de Alicante*, 1907, 193, any I, 2 de setembre, pàg. 1.

«¿FONTILLES, Sanatorio para leprosos?», *El Correo de Alicante*, 1907, any X, 2660, 25 de setembre, pàg. 1; núm. 2651, 14 de setembre; núm. 2652, 15 de setembre; núm. 2658, 22 de setembre.

9. GONZÁLEZ CASTELLANO, J.: «De la lepra en España, su profilaxis», comunicació al XIV Congrés Internacional de Medicina, *Revista Española de dermatología y Sifilografía*, 1905, 80, tomo VII, 344 i 345.

10. GONZÁLEZ CASTELLANO, J.: «Los Sanatorios para leprosos», *Revista de Sanidad Civil*, 1910, 249, any VIII, pàg. 2 i 3.

11. «LEPROSERIA de Fontilles, la», *El Graduador*, 1907, 8561, any XXXIII, 18 de setembre.

12. «LUCHA contra la lepra, La», del fullat publicat per la Inspecció General de Sanitat del Ministeri de la Governació, *La Clínica Moderna*, 1914, XIII, 730-736 i 1915, XIV, 23-31.

13. «MITIN sobre la leproseria de Fontilles» *El Diario de Alicante*, 1907, 137, any I, 16 de juliol.

14. PÉREZ DAGNINO, A., *concepto Moderno de la lepra y su estado actual en la provincia de Alicante*, tesi doctoral, 1915, 180 pàgs.

15. PÉREZ PASTOR, C.: «Fontilles e Iber», *El Diario de Alicante*, 1907, 219, pàg. 1, 19 d'octubre.

16. PEYRÍ, J.: «Lucha contra la lepra en España y Cataluña», comunicació a la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, *Revista Española de Urología y Dermatología*, 1915, 203, tom XVII, 613-614.